

Dr. W. Aalders, (1909 -2005)

Gehoorzaamheid

Zo heeft Hij, hoewel Hij de Zoon was, de gehoorzaamheid geleerd... Hebreeën 5: 8

Als ik het Evangelie-verhaal over Jezus' jeugd en eerste volwassenheid onbevangen op mij in tracht te laten werken, kan ik het niet anders zien, of gehoorzaamheid was voor Jezus een gemakkelijke en vanzelfsprekende zaak. De gehoorzaamheid ontbloede vanzelf uit zijn hart. En al waren er ook toen al verzoeken, werkelijke gevaren en moeilijkheden bestonden er voor Hem niet. De gehoorzaamheid aan de wil des Vaders was om zo te zeggen zijn natuur, zijn wezen, zijn levensgrond. Iets anders dan gehoorzamen aan de Vader was voor Hem onvoorstelbaar. Er zijn dan ook veel uitspraken in het Evangelie waaruit blijkt dat die gehoorzaamheid voor Hem geen zware, dure plicht was, maar werkelijke vreugde.

Zo was het in het begin. Maar dat was nog niet de volle gehoorzaamheid. De volle werkelijkheid van de gehoorzaamheid ervoer Hij pas, toen de wereld dreigend kwam opzetten, de vreugde week en het lijden Hem overmande. Toen was de wil des Vaders voor hem geen spijze meer, maar de bittere kelk der smart. Dat gehoorzaamheid in deze wereld een zo diepe zaak is, dat wist Hij voordien niet. Dat wist niemand dan de Vader alleen. En daarom was er van het begin af dat diepe mededogen bij de Vader over zijn Kind, over dit Lam. De Vader wist welk een dreiging er in deze wereld over dit leven hing.

Hoe kwam het, dat in Jezus' leven de gehoorzaamheid allengs van vreugde tot lijden geworden is? Och, in het begin van zijn optreden viel die gehoorzaamheid eigenlijk nog niet op. Zij werd nog door niemand ernstig genomen. Men zag het als de bekoorlijke onschuld van een kind, van een dorpeling, van een wereldvreemde. Men werd er wel even door getroffen en bekoord, maar ging weer over tot de orde van de dag. Het was snel vergeten.

Bij het toenemen van de jaren, bij zijn openbaar optreden, zijn steeds verder binnentrekken van het publieke leven, werd dat echter voor Jezus allengs anders. Van kinderlijke gehoorzaamheid werd het gehoorzaamheid in bewuste manbaarheid, beslistheid, volwassenheid. En toen gingen de mensen zich aan Hem ergeren. Toen was het niet bekoorlijk meer, maar een aanklacht, een schok in hun geweten. Door deze smetteloze gehoorzaamheid werden zij in hun anders-zijn ontmaskerd. Hun getransigeer met de wil van God, hun knoeierijen en leugens kwamen steeds duidelijker aan het daglicht. Het bijzondere van die Ene wierp een schril licht op de lafheid, halfslachtigheid en zonde van al die anderen. En toen kwam er onrust onder het volk. Er groeide haat en weerstand bij de leiders...

Uit: *In verzet tegen de tijd*, Den Haag, 1964

Inhoud

Meditatie	25
Dr. W. Aalders, (1909 -2005)	
Bij het aftreden van de paus	26
Dr. H. Klink, Hoornaar	
H.F. Kohlbrugge en J.H. Gunning jr. over Réveil en heiliging (IV, slot)	28
Dr. B.J. Spruyt, Gouda	
De rol van predikanten in de oorlog	30
Dr. H.J. Prozman, Nieuwkoop	
Boekbespreking	32
Dr. P. de Vries	

Een woord van Dietrich Bonhoeffer (1906 -1945)

Waar de overheid haar gezag afleidt van haar populariteit (...) daar ontstaat geen echt ethisch spreken meer, maar is de ethische chaos al aangebroken.

Bij het aftreden van de paus

Toen ik voor het vorige nummer van *Ecclesia* een bijdrage schreef rondom de abdicatie van koningin Beatrix kon ik niet vermoeden dat ik twee weken later een artikel zou schrijven over het aangekondigde aftreden van paus Benedictus XVI. Er is voor een dergelijk terugtreden bij mijn weten geen officieel woord, eenvoudigweg omdat het slechts één keer eerder in de geschiedenis is gebeurd dat een paus zijn ambt heeft neergelegd.

Vriend en vijand heeft paus Benedictus XVI verrast door op maandag 11 februari jl. aan te geven dat hij 28 februari a.s. zou aftreden. Als reden noemt hij zijn ouderdom en de daarmee verbonden afname van zijn krachten. Met andere woorden: de taak werd hem te zwaar om dit ambt naar behoren te kunnen blijven uitoefenen.

De paus heeft er enkele keren op gezinspeeld dat het mogelijk moest zijn dat een zittende paus zou aftreden. Ik vermoed dat hij daarbij gedacht heeft aan de laatste jaren van zijn voorganger paus Johannes Paulus II, met wie hij erg vertrouwd was. Voor iedereen was het destijds duidelijk dat deze paus gedurende de laatste jaren van zijn leven niet meer echt in staat was leiding te geven aan de wereldkerk. Zijn gezondheids-toestand liet dat niet toe. Het was een zegen voor hem dat hij in deze jaren terug kon vallen op een staf, waarvan de trouwe kardinaal Ratzinger de belangrijkste man was. In feite steunde de paus destijds op hem. Nu kardinaal Ratzinger zelf paus is geworden en tekenen van ouderdom begint te merken moet hem de vraag bezig gehouden hebben of hij het zich kon veroorloven dezelfde weg op te gaan als zijn voorganger.

Colofon

Ecclesia, voorheen 'Kerkblaadje', is een uitgave van de Stichting Vrienden van Dr. H.F. Kohlbrugge en verschijnt zaterdags om de veertien dagen.

Redactie: Drs. M. den Admirant, Drs. L.J. Geluk, Mw G.M. van Ommen-Middelkoop

Eindredactie: Dr. H. Klink

Vaste medewerkers:

Dr. J.G. Barnhoorn, Dr. R. Fernhout, Drs. H.J. Lam en Dr. M. Verduin.

Redactieadres: Dorpsweg 11, 4223 NA Hoornaar, tel. 0183-581321

Internet-adres: www.ecclesianet.nl

Abonnementsprijs: € 26,50 per jaar

Adreswijziging en abonnementen: gm.v.ommen@kpnplanet.nl

Administratie: Baron Bentinckstraat 51, 7731 EK Ommen

tel. 0529 456729, Postbankrekeningnr. 88 71 47

Adm. Ecclesia/Kerkblaadje te Ommen of

Bankrekeningnr. 34.89.69.619 t.n.v.

St. Vrienden van Kohlbrugge te Ommen

Druk: drukkerij Ridderprint, Ridderkerk

Ik vermoed dat de paus vooral de laatste tijd beseft dat dit niet het geval was. Het oud-woorden brengt met zich mee dat men minder alert wordt. In het besturen van de wereldkerk die de Rooms-katholieke kerk is, kan het daar niet aan ontbreken, tenzij men een staf heeft die loyaal en betrouwbaar is. Gelet op het feit dat er zich juist in de afgelopen jaren tal van intriges voordeden in zijn eigen omgeving, waarbij mensen op wie hij steunde, hem in de steek lieten, kon hij er niet zomaar van uitgaan dat dit een uitgemakte zaak was. Bovendien moet hij beseft hebben dat in een turbulente tijd waarin wij leven, iemand aan het roer van de kerk moet staan die sterk bestuurlijke en communicatieve kwaliteiten heeft. Dat heeft hem ertoe gebracht het besluit te nemen dat dagenlang het wereldnieuws bepaalde.

Kritiek

Ondertussen is over de hele wereld met respect kennis genomen van de woorden die de paus sprak. Lovende woorden werden gesproken aan zijn adres. En terecht. Aan kritiek ontbrak het ook niet. Het lijkt me dat die ook geleverd kan worden.

Toen kardinaal Ratzinger aantrad, was al duidelijk dat hij het paus-zijn zag als een roeping, niet iets dat je voor jezelf wenst. Hij kon zich aan het beroep dat op hem gedaan werd, niet onttrekken. Ongetwijfeld heeft hij in die dagen teruggedacht aan veel bekende kerkvaders die bijna gedwongen moesten worden om het ambt van bisschop te gaan bekleden. Velen van hen bezaten echter als kerkelijk leider iets wat Benedictus niet echt eigen is: een natuurlijk talent voor leiderschap en communicatie met de buitenwereld. Daardoor is hij in meerdere valkuilen, die het pausschap met zich meebrengt, gevallen. Zo die ene keer dat hij bisschop Richard Williamson rehabiliteerde (2009), zonder te weten dat deze de holocaust ontkende. Dit had hij moeten weten. Dat hij het niet wist, viel ook zijn staf kwalijk te nemen. Toen men erachter kwam, was het kwaad al geschied. Of: zijn reactie op het kindermisbruik in de Rooms-katholieke kerk. Daarop had adequater gereageerd moeten worden. Vast staat dat de paus het zich erg heeft aangetrokken. Maar dit had, zeker in de eerste jaren na de bekendwording ervan, beter kunnen worden gecommuniceerd. Zo zijn er meer dingen te noemen.

Niet dat de paus niet in staat is te communiceren. Dat is hij wel degelijk, maar dan vooral op een terrein waarop hij zich zeker voelt: het gebied van de theolo-

gie, van de bijbeluitleg en van de biografische schetsen die hij gaf van mensen, mannen en vrouwen, die veel betekend hebben in de kerk en de wereld. Veel harten wist hij te raken met zijn boeken over Jezus van Nazareth, die stuk voor stuk helder leesbaar en uitmuntend van inhoud zijn en om die reden ook veel protestanten aanspreken. Dat geldt ook voor zijn encyclieken, vooral voor de encycliek *Deus Caritas est* (*God is liefde*, 2005), waarin hij laat zien dat Gods liefde de fundamentele vooronderstelling is voor de echte menselijke liefde, ofwel de liefde tot de naaste.

In feite wilde de paus niets liever dan uitleggen, onderwijzen en zo overtuigen. Daar lag zijn kracht. Maar wat te doen in situaties waarin dit niet wordt opgepikt en een dialoog met argumenten niet echt welkom is? Wat als de mensen grof zijn en ongemanierd en het aan een luisterhouding ontbreekt? Wat als de pers onwelwillend is, een zinsnede uit een betoog haalt en dit in een ander kader stelt, waardoor er een vertekend beeld ontstaat? De paus was daar niet altijd op bedacht en voorzag niet altijd wat het effect kon zijn van zijn woorden. Zo die ene keer in Regensburg (2006), toen hij een Byzantijnse keizer aanhaalde, die aangaf dat Mohammed niets wezenlijks had bijgedragen aan de godsdienst in de wereld en niets goeds had gebracht. Men merkte wel dat de paus zelf achter deze woorden stond. De protesten waren enorm en hij voelde zich genoodzaakt een gebaar te maken richting de moslimwereld. Voor een kerkleider is dit gebrek aan inschatting van de gevolgen van zijn woorden een groot manco. Hij zal dat ook zo ervaren hebben.

Oecumene

Kritiek kwam er ook op zijn aarzelende houding t.o.v. de oecumene. Het is de vraag of deze kritiek terecht is. Tekenend zijn wat dat betreft de toespraken die hij ruim een jaar geleden hield tijdens zijn reis in Duitsland, toen hij ook Erfurt bezocht, waar Luther zijn eerste kloosterjaren doorbracht. Men had gehoopt op een verzoenend gebaar richting de protestanten. Het kwam er niet van. Wel hield hij een toespraak waarin hij door liet schemeren waar het bezwaar van katholieke zijde tegen een mogelijke intensivering van de oecumene ligt. De paus sprak lovende woorden over Luther en diens worsteling om een genadige God. Maar impliciet hield hij de Duitsers een spiegel voor: zijn de protestanten nog zoals destijds Luther was? Kun je van de Rooms-katholieke kerk enthousiasme verwachten voor een oecumene waar de geloofsinhoud van de grote protestantse kerken verwaterd is en de kerken nauwelijks meer staan voor die dingen waar Luther nog wel voor stond? Weinigen waren er

die de kern van zijn boodschap begrepen.

Dat de paus echter wel degelijk in staat was om authentieke protestanten te waarderen en de hand te reiken, blijkt ondermeer uit het volgende. De paus belegde vanaf zijn aantreden elke zomer een studieweek voor een groot aantal van zijn beste studenten. Zij kwamen bijeen in Castello Gandolfo in de buurt van Rome. Ongeacht het feit dat zij oerprotestants waren, nodigde hij in de zomer van 2008 Martin Hengel en Peter Stuhlmacher, beiden emeriti-hoogleraren Nieuwe Testament in Tübingen, uit om voor hem en zijn leerlingen enkele lezingen te verzorgen. Hij waardeerde hun boeken en hun talenten en vooral het authentieke geloof dat zij met hem deelden. Niet voor niets herdacht hij in zijn tweede boek over Jezus van Nazareth in zijn woord-vooraf Martin Hengel met dankbaarheid.

Mevrouw Hengel vertelde me dat er op geen enkele manier een barrière gevoeld werd tussen de aanwezigen.¹ Dat de paus terughoudend was met een toenadering tot de protestanten hing dan ook daarmee samen dat het modernisme dat hij altijd bestreden had, diep in de protestantse kerken is ingedrongen. De geest van secularisatie die hij altijd bestreden had, had zich genesteld in de protestantse kerken. Deze geest wilde hij buiten de Rooms-katholieke kerk houden.

Nederland

Ik schreef over kritiek en lof. Aangezien ik rond 11 februari vanwege een griep thuis moest blijven, had ik de gelegenheid om via internet de berichtgeving uit veel delen van de wereld te volgen. Wat mij opviel was dat de Nederlandse nieuwsgaring zich in veel gevallen onderscheidde door grofheid en respectloosheid. Ik noem maar enkele dingen die me opvielen: de losse, luchtige manier van spreken van radioverslaggevers, met een voortdurende ondertoon van spot; de mensen die geïnterviewd werden op carnavalsfeesten; de meningen van luisteraars die over de radio naar voren kwamen, met de ene *one-liner* na de andere; het voortdurend de maat nemen van wat de Rooms-katholieke kerk voorstaat, met als maatstaf hetgeen voor de moderne mens acceptabel is en het daarop afrekenen van die kerk.

Het was vaak stuitend. Om maar te zwijgen van dat ene tv-programma waarin twee coryfeeën eerst een gesprek hadden over paardenvlees in ons eten, dat – natuurlijk – uitliep op een paar grove opmerkingen over genetaliën, waarna zij in gesprek gingen met een priester over de paus, een gesprek dat alweer geforceerd geduwd werd in de richting van iets waarover toen ik jong was alleen lastige pubertjes het liefst spraken...

Wat een verschil van toon met buitenlandse media! Ik geef de lezer enkele bijzonderheden door, die ik vond tijdens mijn 'rondreis in de wereld van de kranten':

President Obama liet weten "Namens de Amerikanen van overal in deze wereld willen Michelle en ikzelf onze dank betuigen aan en onze gebeden uitspreken voor Zijne heiligheid Paus Benedictus XVI."

De Australische premier stelde: "Toen kardinaal Ratzinger verkozen was tot paus zei hij dat hij niets anders wenste dan een eenvoudige arbeider te zijn in de wijngaard van de Heer. In alle opzichten heeft hij de reikwijdte van deze nederigheid laten zien."

De groot-rabbiijn van Israël liet weten: "Onder zijn gezag zijn de banden tussen het Groot Rabbinaat en de Kerk, het Jodendom en het Christendom vele malen hechter geworden, hetgeen geleid heeft tot een vermindering van anti-semitische acties in de wereld." Heel treffend was wat ik las in een speciale editie van de gerenommeerde krant *Le Figaro* in Frankrijk. In het redactioneel artikel las ik: "Aan deze man, die zo toegewijd is aan studie en het onderwijzen van de theologie was een bijna onmogelijke taak voorbehouden: hij werd door Johannes Paulus II geplaatst aan het hoofd van de *Congregatie voor de Geloofsleer*, vervolgens werd hij verkozen tot hoofd van de Katholieke Kerk. Beide keren stond 'erin toestemmen' voor Joseph Ratzinger gelijk aan gehoorzamen, voordat hij zijn stempel kon drukken op de zending die hem daarmee werd toevertrouwd. Zijn pontificaat werd gekenmerkt door enkele grootse gebaren. De intellectuele paus

sprak enkele gewaagde lezingen uit, zoals aan het college van de Bernardijnen of in Regensburg, hij schreef enkele persoonlijke werken over Jezus Christus (...) Benedictus XVI handelde vanuit een innerlijke intuïtie, een zekerheid, terwijl hij onverschillig leek voor het gekletter van de media. De onverwachte aankondiging van zijn aftreden komt uit deze kracht van zijn karakter voort. Zij getuigt ook van een andere karaktertrek waarvoor het past iemand, die zozeer bespot en van wie zo'n karikatuur gemaakt wordt (men noemde hem de 'pantserkardinaal') te eren: nederigheid. Benedictus heeft aangevoeld dat de uitdagingen van de hedendaagse kerk zijn krachten te boven gingen. Hij heeft zijn ambt vaak uitgelegd als een *dienst* en niet als een uitoefening van macht. Het is dan ook des te vrijwilliger dat hij er afstand van doet, voor het oog van een volledig verbaasde wereld. Terwijl hij dat doet, herneemt hij als een echo een oud lied van hoop, dat van de grijsaard Simeon in de avond van zijn leven: 'Nunc dimittis', "Nu, o Heer, kunt u uw dienaar laten gaan..."

H. Klink, Hoornaar

Noot

- 1 Het was overigens juist tijdens zulke weken dat de paus het meest tot zijn recht kwam. Mevrouw Hengel vertelde me dat een van de aanwezigen tijdens een studiebijeenkomst een vraag in het midden legde, waar de paus zelf antwoord op gaf. Een uur lang was hij aan het woord, onvoorbereid, waarbij hij uit het hoofd citeerde. In dat uur hield hij een betoog dat door een ringetje te halen viel, wat woordkeus en opbouw en helderheid betrof.

H.F. Kohlbrugge en J.H. Gunning jr. over Réveil en heiliging (IV, slot)

Niet alleen m.b.t. de zedelijkheid denkt Gunning vanuit de gemeenschap met God die ons in Christus geboden wordt. Vanuit deze gedachtegang, dit fundament, zet Gunning de stap naar de wetenschap. Wij moeten, ook in de wetenschap, niet denken vanuit de natuurlijke wereld en proberen van daaruit iets over God te zeggen. Nee, we moeten bij God beginnen, en van daaruit tegenover 'de creatuur die zichzelf niet verstaat' God ter sprake brengen.

Het wetenschappelijk onderzoek naar de vraag naar God, of Hij bestaat en wie Hij is, is volgens Gunning ten diepste een omkering van de bewijslast. Wij mensen zijn schuldenaren. Krachtens onze oorsprong en ons wezen zijn wij verschuldigd wél iets van God te

weten en God tegenover de wereld en de natuur te verkondigen. Maar in plaats daarvan verlangt de mens van de wereld en de natuur dat ze zijn geest tot God zullen leiden. En als die wereld en natuur onduidelijk spreken of zwijgen, concludeert de mens dat God en de dingen des geestes onzeker en voor discussie vatbare problemen zijn. Het moet precies andersom. Wij zijn in Christus volmaakt, en het is de taak van ons leven om deze in beginsel gegeven volmaaktheid uit te breiden over ons gehele lichamelijke en geestelijke leven en vervolgens over de wereld. Want de verschijning van Christus en Zijn leer resulteert niet in 'trage werkloosheid, maar in een wereldher-scheppend streven.' Christenen moeten niet 'in het

geloof' of 'in het gezag der Heilige Schrift zich als in een ontoegankelijke burcht terugtrekken en van daaruit, 'hooghartig of vreesachtig', een gedachtewisseling met de onbevangen wetenschap schuwen. Wetenschap die uitgaat van de mens 'buiten Gods persoonlijke openbaring', verdient het predicaat 'wetenschappelijk' niet. Zij gaat namelijk niet uit van een beschouwing van de mens die de vrucht van een onbevangen waarneming is, maar baseert zich op de kunstmatige, onnatuurlijke toestand van de mens die Gods oorspronkelijke openbaring vaarwel heeft gezegd.

Als wij tot een afronding komen van de artikelenreeks over Kohlbrugge en Gunning en het bovenstaande willen samenvatten, kunnen we dat doen aan de hand van de volgende conclusies:

- Kohlbrugge en Gunning hebben zich beiden gedistantieerd van bepaalde opvattingen over de heiligmaking van de christen zoals die in Réveilkringen leefden. In zijn polemieken met Da Costa benadrukte Kohlbrugge dat er ook voor de bekeerde, wedergeboren mens geen weg vanuit hemzelf naar God is. Met onze heiligingskrukken komen wij de berg Gods niet op. Dat hoeft ook niet, want God is in Christus van die berg afgedaald en heeft ons in Hem de volkomen zaligheid, rechtvaardigheid en heiligheid, geschonken. Al ons streven om ons zelf die heiligheid eigen te maken staat God alleen maar in de weg, en neemt geen genoegen met het Lam.
In zijn discussie met de Réveilkringen uit zijn dagen heeft Gunning zich verzet tegen de tendens om rechtvaardiging en heiliging als twee opeenvolgende bekeringsstapen uit elkaar te trekken. Dat is onmogelijk, en leidt alleen maar tot onheil. In Christus zijn wij geheel heilig. De allerkleinste zonde kunnen wij vanuit onszelf niet overwinnen zonder dit besef.
- Kohlbrugge heeft zich in zijn prediking zijn leven lang op deze christologische boodschap geconcentreerd. Hij hield het bij dit centrale gegeven uit de soteriologie en stelde dat zijn gemeenteleden binnen en buiten Elberfeld onvermoeibaar voor – mensen die vanuit hun zondige natuur moesten leren grijpen naar het bovennatuurlijke wonder in Christus, in Wie wij zijn wat wij zelf niet zijn. Bij Gunning zien we dat dit centrale gegeven van het heil niet alleen in Christus wordt gegrond, maar ook in de schepping, de ontologie (Zijnsleer). Wie in Christus gelooft, wordt mens, in hem herstelt zich de oorspronkelijke natuur. De zonde is niet natuurlijk,

maar on- of benedennatuurlijk.

- Vanuit dit verschil waaiert het denken van Gunning breed uit, anders dan dat van Kohlbrugge. Vanuit de ontologie van de volmaaktheid in Christus kan de gelovige het gehele leven, inclusief de wetenschap, overzien, en daar ware en juiste dingen over zeggen omdat hij die wereld niet beziet vanuit de zogeheten onbevangenheid van de moderne wetenschap maar vanuit God, en dus de wereld ziet zoals zij is en door God is bedoeld. Gunning zocht 'de eenheid des levens'. O. Noordmans heeft hem getekend als 'een mens in agonie', een mens die 'naar adem gaapt en bezwijkt' (Noordmans citeert hier Luther), een mens die vol onrust was over de geestelijke dampkring van zijn tijd en de overlevingskansen van het christendom. Hij was zich ervan bewust getuige te zijn en deel te nemen aan een 'eindstrijd'. Hij wist de geest van zijn tijd 'te onderscheiden met een scherpte, die hij dankte aan zijn intens gebedsleven en de nabijheid Gods, waarin hij leefde.' Gunning was een man van de ascese, van de zelfverloochening en de concentratie. Maar juist zijn eschatologisch levensbesef heeft hem niet in fideïsme doen vluchten, maar hem juist aangespoord de eenheid des levens te zoeken. Omdat, zoals C.S. Lewis het later verwoordde, het geloof weliswaar niet op argumenten en bewijs gebaseerd is, maar een geloof zonder argumenten en bewijs in een kil en seculier klimaat alleen maar kan verkommeren.
- De kritiek van Gunning op het Réveil was al eerder verwoord door geestverwanten als Alexandre Vinet (1797-1847) en Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874). Beide theologen waren, evenals Gunning zelf, intens dankbaar voor het vele goede dat het Réveil had gebracht. Maar na de opwekking van het geloof die het Réveil was, na deze herleving van het historisch christendom, moest een volgende stap worden gezet. Het Réveil moest worden voltooid door de ontwikkeling van een christelijke filosofie. Op de 'renaissance van het geloof' moest een 'renaissance van het christelijke intellect' volgen. Vinet zei dat al in 1837, bij zijn aantreden als hoogleraar praktische theologie in Lausanne. La Saussaye heeft deze kritiek herhaald, in enkele geschriften en in correspondentie met Groen van Prinsterer. Ook hij waarschuwde tegen een geloof dat zich terugtrok in de burcht van piëtisme en dode orthodoxie. Er moest een nader Réveil komen waarin de erfenis van het Réveil ook in de theologi-

sche wetenschap, ook in de confrontatie met de Schriftekritiek, werd uitgewerkt. De betogen van Gunning zouden we kunnen zien als een poging de agenda van dit nadere Réveil te formuleren. Geen 'angstvallig piëtisme' zoals dat vanuit Engeland kwam overwaaien, maar een geloof dat de werkelijkheid vanuit Gods werkelijkheid ziet en, bijvoorbeeld, de gegevens van de historisch-kritische methode dankbaar aanwendt om de Bijbel als het Woord van God nog beter te verstaan.

- Bij Kohlbrugge én Gunning vinden we dus een onopgeefbare en essentiële bevindelijke diepte die bij Gunning is uitgewerkt tot een katholieke breedte die kan uitmonden in het ideaal van Vinet: een renaissance van geloof en intellect, een open, christelijke levens- en wereldbeschouwing die stand houdt in de confrontatie met tijdgeest en wetenschap. In de strijd tegen externe en interne secularisatie die zich in onze dagen meedogenloos aan ons opdringt, is de vorming en toerusting van christenen harder nodig dan ooit. Die vorming kan geen beter fundament hebben dan de combinatie van beide tradities – die van Kohlbrugge en Gunning - in een ethisch-Kohlbruggiaanse syn-

these waarin de eenheid des levens wordt hersteld.

B.J. Spruyt, Gouda

Korte aantekening

Over de beweging van Moody, Sankey en Pearsall Smith en hun invloed in Nederland publiceerde H. Krabbendam een artikel dat in mei 1991 in het *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* is verschenen. Over het (overbekende) conflict tussen Da Costa en Kohlbrugge heeft de hebraïcus en historicus Bart Wallet recent een interessant artikel geschreven waarin toch weer nieuwe aspecten aan de orde komen. Da Costa wilde het Nieuwe Testament Joods, d.w.z. vanuit het 'Oude Testament' lezen, terwijl Kohlbrugge, omgekeerd, het 'Oude Testament' strikt christologisch interpreteerde. In zijn poging de kerk vanuit de Joodse traditie te vernieuwen, kon Da Costa de visie niet accepteren dat de Joodse wet een 'lijk' werd genoemd. Het artikel van Wallet ('Het Réveil als "joodsche Hervorming"') is verschenen in Fred van Lieburg (red.), *Opwekking van de natie: het protestantse Réveil in Nederland* (uitgeverij Verloren, 2012). Gunnings brochure over *Geestelijke opwekking (Revival)* is onlangs herdrukt in deel I van het *Verzameld werk* van Gunning (uitgeverij Boekencentrum, 2012). Bij de weergave van de citaten in bovenstaand artikel heb ik de spelling en interpunctie soms wat gemoderniseerd maar geen woorden veranderd.

De rol van predikanten in de oorlog

Op 3 november 2012 overleed mevrouw Witte, een lid van mijn gemeente in Nieuwkoop, een hartelijke, gelovige vrouw die samen met haar man een oogartspraktijk had gerund. Toen ik ooit bij haar op bezoek kwam, toonde ze met trots een foto van haar vader in gesprek met prins Bernard.

Ds. A. Bos en ds. De Kluis

Haar vader, de gereformeerde predikant ds. A. Bos was de eerste hoofdlegerpredikant na de Tweede Wereldoorlog. De oorlogsperiode had grote indruk op haar gemaakt. Ze had gezien hoe de Duitsers hem thuis hadden opgehaald. Hij zou met vele anderen behoren tot de gijzelaars van Sint Michielsgestel. Nu was het niet zo dat de gijzelaars van Sint Michielsgestel gebukt gingen onder een zwaar regime. Maar die ene keer dat er mensen geëxecuteerd werden, was ds. Bos er noodgedwongen getuige van. De Duitsers hadden hem aangewezen om de veroordeelden in hun laatste uur bij te staan. Wat toen gezegd is, heeft mevrouw Witte niet geweten. Wel wist ze dat het zwaar voor haar vader geweest was. Toen hij na de executies terugkeerde bij zijn medegevangenen zeiden zij de

hele nacht voor hem gebeden te hebben.

Door dit soort getuigenissen komt het oorlogsverleden weer even tot leven. De mensen die het hebben meegemaakt gaan heen, hun kinderen zijn vaak al oud. Des te belangrijker is het om de verhalen die nog verteld kunnen worden te horen en ze door te geven. Het verhaal van ds. Bos laat zien dat juist predikanten in de oorlogsjaren opeens voor een onverwachte opgave konden komen te staan. Mevrouw Witte wees me ook op de rol van ds. De Kluis, die als een van de weinige legerpredikanten gebruik maakte van de conventie van Genève, die bepaalde dat krijgsgevangenen recht hadden op geestelijke zorg. Ds. De Kluis meldde zich aan om vrijwillig de Nederlandse officieren bij te staan die in het Duitse Mühlberg gevangen zaten. De predikant had een gezin. Hij had in Nederland kunnen blijven bij zijn vrouw en kinderen, maar koos er voor om in krijgsgevangenschap te gaan en zijn pastorale werk te doen op de plek waar hij naar zijn overtuiging geroepen was.

Het betreft hier slechts twee namen van een veel grotere groep Nederlandse predikanten die in de oorlogs-

jaren door de Duitsers werden gevangen gezet. 127 predikanten zijn in de kampen gedetineerd, van hen zijn er 34 om het leven gebracht.

Een leerzame bundel

Predikanten vormden een bijzondere groep in de bezettingstijd. Wat hun positie ondermeer bijzonder maakte, was dat zij in gevangenschap hun beroep konden blijven uitoefenen. Ook in de kampen werd pastorale zorg verleend en werden kerkdiensten belegd. In een aantal gevallen – zoals bij ds. De Kluis – werden er zelfs noodgemeenten opgericht, waarin de predikant met instemming van de synode zijn werk deed.

Over de rol van predikanten en de manier waarop zij zijn herinnerd gaat de enkele jaren geleden verschenen bundel *Van Kansel naar Barak. Gevangen Nederlandse predikanten en de cultuur van herinnering*. Ik geef enkele bijdragen aan deze bundel kort weer en wil vooral letten op de rol die het Joodse volk daarbij speelde.

Enker, Kapteyn, Plantagie, Ader

Eén van de meest opvallende figuren die in het boek wordt besproken is Max Enker. Voordat hij gedeporteerd werd, was hij, een christelijke Jood, verbonden als hulpprediker aan de Nicolaikerk in Utrecht. In Westerbork werkte hij met de bevoegdheden van predikant in de noodgemeente Westerbork. Uit het levensverhaal van Max Enker krijgen we de indruk dat er grote reserves bestonden binnen de Hervormde Kerk ten opzichte van Christelijke Joden. Na zijn terugkeer uit Theresienstadt werkte Enker nog jaren als predikant in Nederland en als secretaris van het *International Hebrew Christian Alliance* te Jeruzalem. Na zijn emeritaat kon hij moeilijk zijn plek tussen Kerk en Jodendom vinden. Kort voor zijn dood keerde hij terug tot het Jodendom.

Jo Kapteijn, die eerst in IJmuiden en daarna in Groningen predikant was, bad voor de terugkeer van de koningin uit Engeland. Na zijn arrestatie werd hij vanuit Scheveningen, vastgeketend aan de bekende priester Titus Brandsma en overgebracht naar Dachau. Daar stierf hij aan de ontberingen van dat kamp. Met Kapteijn zouden daar nog zestien Nederlandse geestelijken het leven laten.

Hans Werkman schrijft een bijdrage over de predikant Gerrit Plantagie. Plantagie was actief betrokken bij het verzet. Samen met zijn vrouw redde hij vele Joden het leven door hen te laten onderduiken. Hij belandde in kamp Dachau, waar hij voorging in diensten die door de Duitsers werden toegestaan. Hij stierf op 24 maart 1945 aan vlektyfus.

De pastorie van predikant Bas Ader in Nieuw-Beerta was het middelpunt van verzetswerk. Ader hielp meer dan 200 Joden aan onderduikplaatsen. Na zijn arrestatie werd hij gemarteld en kort daarna gefusilleerd. De bijdrage over Ader valt dus een beetje uit de toon in deze bundel, aangezien hij niet in een kamp terecht is gekomen. Zijn vrouw schreef hun belevenissen na de oorlog op in het boek *Een Groninger pastorie in de storm*.

Cultuur van herinnering

Deze en andere predikanten werden vooral door hun familie en hun gemeenteleden herdacht. De geschriften die aan hun leven zijn gewijd, hebben niet zelden een hagiografisch karakter (beschrijving van heiligenlevens). Bettine Siertsema laat in haar bijdrage zien dat de predikanten in andere memoires een veel bescheidener rol spelen. Ook komen daar getuigenissen aan bod die spreken van predikanten en priesters die een bevoorrechte status hadden, veel voedselpakketten ontvingen en zich maar zijdelings om hun medegevangenen bekommerden.

De wijze van herinneren wordt in de bijdrage van Gert van Klinken kritisch tegen het licht gehouden. Hij heeft onderzoek gedaan naar de VDM-reeks van uitgeverij *Kirchner*. In deze reeks werden predikanten herdacht die in de oorlog waren omgekomen (tot 1951 verschenen 29 deeltjes). Van Klinken signaleert bij de auteurs een theologisch probleem: "Naar gereformeerde opvatting werd niet zozeer de (feilbare) mens in een *In Memoriam* geëerd, maar God, die zich van de ambtelijke werkzaamheden van deze mens had bediend." Je kunt je afvragen of dit een goede basis is voor een betrouwbare weergave van wat zich feitelijk heeft voorgedaan. De verleiding van een al te vrome weergave van iemands handelen ligt op de loer. Van Klinken maakt duidelijk dat de gedenkschriften zich steeds tussen twee uitersten bewegen. Tussen aanvaarding van een duistere voorzienigheid en een geestelijk verzet tegen antichristelijke machten. Wat de boekjes gemeenschappelijk hebben, is de opvatting "dat de ervaring van de oorlog het verband tussen zingeving en geloof heeft versterkt."

De bijdrage van Van Klinken geeft ook een indruk van het gebrekkige inzicht dat men had in de vernietiging van het Joodse volk die zich in diezelfde jaren voltrok. Vaak bedient men zich juist in het duiden van het lot van predikanten van oudtestamentische taal en typologie. Evenals het oude Israël, als David tegen Goliath, had men strijd geleverd. Voor het lot van het daadwerkelijke Israël in de oorlogsjaren had men geen oog. Men betrok de typologie van Israël op de

kerk of zelfs op de natie, maar niet op het Joodse volk.

Ook in andere bijdragen krijgen we een indruk van deze eenzijdigheid. Er is vanuit de kerken vooral zorg om de *christelijke* Joden, er is aandacht voor Jodenzending en daar wordt bij wijze van verzet in Nederlandse kerken ook voor gecollecteerd. Van ds. Lieve die in kamp Amersfoort verbleef is de uitspraak, die al eerder door Presser was opgetekend: "Het is jammer dat de Joden hier in het kamp niet méér geliefd zijn! Zelfs predikanten die hier komen zeggen na verloop van tijd: 'Ik wist niet dat ik ooit tot antisemitische gedachten zou kunnen komen.'" De bijdragen laten zien dat men zich ook in het kamp met kerkelijke verschillen bezighield (de 'Vrijmaking'), maar dat men voor het lot van het Joodse volk maar weinig oog had.

In een bijdrage van Jan Ridderbos wordt een waardevol totaaloverzicht gegeven van de Nederlandse predikanten die tijdens de oorlogsjaren in de

kampen gevangen hebben gezeten. Slechts enkele predikanten zijn in deze bundel voor het voetlicht gebracht. Achter de 127 namen gaan ongetwijfeld nog talloze verhalen schuil, die niet in deze bundel zijn opgetekend. Er zijn zeker nog meer ervaringen van predikanten, die, zoals dat gold van ds. Bos, juist vanwege hun ambt, voor een bovenmenselijke opgave kwamen te staan. Deze bundel draagt bij aan het bewaren van die ervaringen en geeft tevens een aanzet tot een kritische reflectie daarop.

H.J. Prosman, Nieuwkoop

N.a.v. Harinck, G. en Van Klinken, G., *Van kansel naar barak. Gevangen Nederlandse predikanten en de cultuur van herinnering*, Meinema, 2011.

A.T. W. de Kluis, *De pastorie van Mühlberg*, Uitgeverij Voorhoeve, 1950.

Boekbespreking

History and Fallacies: Problems Faced in the Writing of History door Carl R. Trueman, uitgave Crossway Books, Wheaton, Illinois 2011; ISBN 978-1-68134-923-8; pb. 192 pp.; prijs \$17,90.

Geschiedschrijving is een wetenschap maar wel een wetenschap die weer een andere vorm heeft dan de natuurwetenschap. In de negentiende eeuw zag Leopold von Ranke als norm voor geschiedschrijven te beschrijven "hoe het eigenlijk is geweest". Daarbij zag hij over het hoofd dat elke beschrijving van het verleden een interpretatie is: feiten worden geselecteerd en geïnterpreteerd. Wanneer het aantal feiten gering is zal het punt van selectie minder spelen, maar hoe groter het aantal feiten, hoe meer selectie een factor van betekenis wordt. Interpretatie is er altijd. Ziet men 11 september als een uiting van religieus fanatisme of als een nobele daad die gericht tegen de decadentie van de Westerse cultuur? In een postmoderne visie is er geen objectieve geschiedschrijving mogelijk. Terwijl Von Ranke aan het ene einde van het spectrum staat, staan postmoderne historici aan het andere einde.

De kerkhistoricus en cultuurcriticus Carl R. Trueman schreef een verhelderend boekje over geschiedschrijving. Hij wijst erop dat alle geschiedschrijving een voorlopig karakter draagt. Het feit dat er geen neutraliteit mogelijk is (elke historicus hanteert bepaalde verstaanskaders) sluit de mogelijkheid van objectiviteit niet uit. Wie denkt hier niet aan Groen van Prinsterer die betuigde dat het alleen mogelijk is objectief te zijn,

wanneer men partijdig is. Trueman laat zien dat alle geschiedschrijvers in grote lijnen dezelfde methode gebruiken. Feiten worden verzameld, geordend en geïnterpreteerd. Verschil zit in de interpretatiekaders of theorieën maar niet in de methode. Daarom is er discussie mogelijk tussen historici die geheel verschillende uitgangspunten hanteren.

Trueman wijst op valkuilen waarvoor historici bewaard moeten worden. Eén ervan is anachronismen. Het is onjuist normen en waarden van het heden zomaar voor de beoordeling van het verleden te gebruiken. Van belang is ook te beseffen dat begrippen in het verleden een andere betekenis kunnen hebben en meer dan eens ook metterdaad hadden dan in het heden. Zo had het begrip 'vrijheid' in de zestiende eeuw een andere inhoud dan nu. Trueman noemt het niet, maar zaken die nu als positief worden gezien waren dat in het verleden veelal niet. In de zeventiende eeuw werd democratie alom als iets negatiefs gewaardeerd. Tegenover tolerantie plachten gevoelens zeer ambivalent te zijn. Voor kerkhistorici is bij vergelijking van figuren uit verschillende perioden van de kerkgeschiedenis van belang ieders context mee te nemen. Concreet wijst Trueman erop dat Calvijn en latere gereformeerden meer dan eens tegen elkaar zijn uitgespeeld doordat deze factor niet in rekening werd genomen. Al met al: Trueman schreef een zeer leeswaardig boekje over onderzoek en interpretatie van de geschiedenis.

P. de Vries, Hardinxveld-Giessendam